

HOOFSTUK I.

DIE STUDIE VAN AFRIKAANSE SPREEKWOORDE EN VERWANTE VORME.

Wetenskaplike navorsing op gebied van Afrikaans het hom tot nou toe in hoofsaak besiggehou met die ontstaansvraagstuk, met die moontlike oorsake van 'n buitengewone wordingsproses, waarby egter allerhande kleiner probleme van etimologiese en sintaktiese aard veral ter sprake moes kom. In hierdie arbeid het Europese geleerdes die tou gevat en wel in 'n tyd toe die taalwetenskap in ons land weens die agterlikheid van akademiese opleiding alleen nog in sy elementêre vorm gedebuteer word. Langsamerhand het ook by ons 'n gees van studie gaande geword, sodat verskeie Afrikaanse geleerdes belangrike bydraes van taalwetenskaplike aard gelewer het, waarby ook ander gebiede, soos byv. klankleer en woorde-skat, aandag kon geniet. En sedert Afrikaans so 'n aantreklike vak gaan word het in ons uniwersiteitsonderwys is daar alle hoop vir en tekens van 'n deugdelike bestudering van 'n taal wat in die lig van die algemene taalwetenskap besonder geskik lyk, juis in die teenswoordige stadium van sy ontwikkeling, om diensbaar te word aan die opheldering van meer as spesifiek Afrikaanse taalverskynsels. So 'n wyer perspektief sal alleen verkry word deur 'n sistematiese ontginning van die verskillende terreine van die Afrikaanse taal self, en wanneer gevormde arbeidskragte verstandig sou kan saamwerk met hierdie doel, sou in ons land in afsienbare tyd 'n vir die taalwetenskap belangrike oes aan materiaal en resultate kan ingesamel word.

Tiepies Afrikaanse spreekwoorde en uitdrukkinge het gedurig die aandag getrek van taalkundiges en dilettante, en so het dit gekom dat van verskeie kante kleiner of groter bydraes tot die kennis van hierdie gebied gelewer is, sonder dat daardeur egter ook maar 'n begin gemaak is met 'n enigsins metodiese behandeling van die omvangryke stof. Want hoe noodsaaklik en nuttig ook al, van wetenskaplike waarde kan geen sprake wees nie waar sodanige arbeid alleen maar stofversameling bied, hoogstens met opgawe van betekenis en enkele poginge tot verklaring, sodat belangrike kwessies soos her-

koms, oorsprongsterrein, gebruiksfteer, gebiedsomvang, betekenisontwikkeling, ens. onaageroerd bly. 'N kort karakterisering en waardering van bestaande studies mag hier 'n plek vind.

Die eerste man wat Afrikaanse uitdrukkinge opgeteken het, was A. N. E. Changuion, dosent aan die *Z. A. Athenaeum* in Kaapstad. Begaan oor die agteruitgang van Nederlands in S.A. het hy hom geroepe gevoel om die stroom van verwaarloosing, soos hy gemeen het, te keer en met dié doel 'n Nederlandse grammatika geskryf: *De Nederduitsche taal in Zuid Afrika hersteld* (1844). En al blyk dit uit sy boek dat hy Afrikaans (by hom *Kaapsch*) nie as 'n selfstandige taal beskou het nie, maar veeleer as verbasterde Nederlands, so het hy dan tog gou genoeg leer insien dat Nederlands vir S.A. nie meer te red was nie, 'n insig wat hom in die lig van veel later beskouinge as 'n waarlik groot verdienste moet aangereken word. Want kragtens opgedane ondervinding in die drie en 'n half jaar waarin hy sy boek voorberei het, word hy genoodsaak om te boekstaaf: „...in dien tusschentijd hebben wij zoo veel nieuwe proeven van onverschilligheid, ten aanzien van de Hollandsche taal, opgemerkt, dat wij nu althans over de mogelijkheid om het kwaad te stuiten, geheel anders denken. Thans beschouwen wij de taal, waaraan wij onze moeite besteden, gelijk een geneesheer een ongeneeslijken lijder, wiens kwaal in hare verderflijke uitwerkingen wel eenigszins kan gematigd, wiens gewissen dood wel eenigen tijd kan vertraagd worden, maar op wiens volkomen herstel niet meer te hopen valt.”

Agter in sy boek plaas hy 'n twintigtal bladsye aantekeninge oor Afrikaanse uitdrukkinge en wat hy vir Afrikaans beskou onder die titel *Proeve van Kaapsch taaleigen*, en hieronder kom dan etlike spreekwoorde en spreekwyse ter sprake. Sy doel met die versameling wat net op die taal van Kaapstad berus, was om 1) „het Nederduitsch, voor zoo ver de taal, die in deze Kolonie gesproken wordt, dien naam dragen mag, van deels geheel vreemde, deels verminkte woorden en spreekwijzen te zuiveren, of althans den weg daartoe aan te wijzen,” en 2) na aanleiding van beginnende dialektondersoek in Nederland ook eienaardighede van „Kaapsch-Nederduitsch” byeen te bring, wat as vergelykingsmateriaal sou kan diens doen—naas die praktiese dus ook 'n wetenskaplike oogmerk. Hoewel heelwat van die lys nie spesifiek Afrikaans is nie, is ons tog dankbaar vir die kykie wat ons vergun word in die destydse Kaapstadse spraak. Interessant is dit om op te merk hoe die Engelse invloed hom laat gelde byv. *dandy*, *fair* (*dat is niet fair*),

fancy-bal, hy is er partikulier op, tender, ens. Verder is dit belangrik om te weet dat sekere uitdrukkinge wat vandag reeds uitgesterwe of aan uitsterwe is, toe blykbaar nog taamlik gangbaar was byv. *hij ziet er uit als een verscheurde Trap der Jeugd, skalt en walt* (aldaar: *schalten en walten*), *Kretie en Pletie, jou Settelaar* (skeldnaam), terwyl vermelding van uitdrukkinge soos *agteros kom ook in die kraal, knipmes-ry, dop-steek, bolmakiesie* (aldaar: *boldermakiesie*), ens., beskou in verband met hul algemene verbreidheid vandag, taamlik seker na hoë ouderdom wys. Of sommige my onbekende uitdrukkinge vandag nog plaaslik bestaan, kan ek nie beoordeel nie. By deurlees van die lys tref besonderhede soos *krink vir kink in daar is 'n krink in die kabel, loer-schep-op vir opskeploor*. Sou Changuion se vorme inderdaad bestaan het of nog bestaan? Dit is alleen te betreur dat Changuion nie 'n uitgebreide lys aangelê het nie.

Met die koms van A. Pannevis na Suid-Afrika hang nie alleen die geboorte van die Afrikaanse-Taalbeweging saam nie, maar hy was onteenseglik die man wat belangstelling in Afrikaans as studie-objek gaande gemaak het, nie alleen as aanspoorder in private omgang nie, maar veral ook deur sy medelinge in *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift*.

Pannevis is in 1884 oorlede, sodat sy taamlik lywige versameling afrikanismes, in handskrif bewaar na sy dood deur Ds. S. J. du Toit en teenswoordig in besit van Dr. J. D. du Toit, waarskynlik al in die sewentige aangelê is. Hoewel dit die spraak van Pêrel en omgewing weergee, met hier en daar 'n los strooisel van Onderveldse eienaardigheid, en vandag hoofsaaklik historiese waarde het, bly dit 'n vername verdienste van Pannevis met sy praktiese kennis van 'n hele aantal Wes-Europese tale dat hy die pad geopen het vir belangstelling in Afrikaans met suiwer wetenskaplike oogmerk.

Die Hs. self is onafgewerk; menige kopstuk verskyn sonder aanvullende aantekening, ook daar waar 'n verklaring gebiedend was, terwyl meer as een aantekening onklarar bly lê het. Ook kom 'n mens teë enkele aanvullinge in potlood in die handskrif van Ds. S. J. du Toit wat die versameling noukeurig gelees het by die samestelling van die *Patriot-Woordeboek*. Die vier eerste bladsye van die Hs. wat uit ongeveer 370 bladsye ($7\frac{1}{2} \times 5$ duim) bestaan, het verlore geraak. Ek herinner my nog dat by eerste kennismaking daarmee ongeveer 16 jaar gelede die hele eerste bladsy gehandel het oor die kinder-taalwoord *a*. Die Hs. bevat 'n groter verskeidenheid van uitdrukkinge as Mansvelt se versameling, sommige seldsame woorde, soms onbekende, en hier en daar vreemde vorme

van bekende woorde soos byv. *karrebaar vir karba, fyten vir feiting*, ens. Pannevis het heel weinig aan afleiding gedoen, maar meer gestreef na vasstelling van die taalskat. Vandaar dat hy ook heelwat werk gemaak het van spreekwoord en -wyse. Onder *B* byv. vermeld hy o.a. *hy het Jantjie se baadjie aan, babetjie kyk, babetjie vang, berg toe gaan, blad gee, boedel oorgee, bokveld toe, bont praat* ens.

Net terloops maak die onbekende skrywer van 'n artikel in die Augustus-nommer van die *Cape Monthly Magazine* (1880) melding van 'n aantal spreekwoordelike uitdrukkinge om, naas ander taalkundige materiaal, daarmee sy bewering te staaf dat Afrikaans uit 17de-eeuse Amsterdams voortvloei en wel uit die taal van die laer klasse. As 17de-eeus noem hy o.a. *myn vader is stock out, ik ben boeglam, ik zeg je me jae is me jae en me nee is me nee, men slaet twee vliegen met ien klap. gansch en gaer, hy is een askat, katje van de baan, sus of soo. deur de bank, ik doe dit op myn eigen houtje* ens. Ook is daar een en ander by wat wel nooit *mutatis mutandis* eintlike bestanddeel van ons volkstaal was nie. Daarenteë beskou hy *wat het ek met jou uit te waai! en ek laat my nie van jou vermaak nie* as afrikanismes. *Papelellekoors* lei hy af uit *pappe, lel, koorts*, "a fever, a symptom of which is the relaxation of the uvula."¹⁾

Toegerus met die wetenskaplike hulpmiddele wat opkomende dialekkunde in Nederland intussen geskep het, is Prof. Mansvelt, destyds dosent in Moderne Tale op Stellenbosch, die volgende persoon wat 'n belangrike bydrae lewer tot die kennis van Afrikaanse woorde en uitdrukkinge met sy boek *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon* (1884). Hier is 'n aansienlike gedeelte van die Afrikaanse spreekwoordeskat byeengebring, en hoewel sy lys in alfabetiese volgorde verskyn, het die skrywer hom in sy voorwoord wel deeglik reenskap gegee van die verskillende rubrieke waaronder sy stof verdeel moet word ten opsigte van herkoms, nl. 1) suiwer

¹⁾ Hierdie lesenswaardige artikel is die derde van 'n reeks verskyn in die *Cape Monthly Magazine* (Junie, Julie, Augustus, 1880) en geskryf na aanleiding van die bekende polemieks tussen Hoofregter Reitz en Rev. Wirgman (kyk *Geskiedenis van die Afrikaanse Taalbeweging*; Von Wielligh, *Eerste Skrywers*, 133; *Cape Argus* 29/4/1880).

Die skrywer (bestry Reitz, en in die tweede en derde artikels ontwikkel hy op grond van 'n historiese betoog sy mening oor die ontstaan van Afrikaans. Die artikels het 'n eie historiese belang. My aandag is eerste hierop gevestig deur 'n opmerking van Mansvelt in die voorrede tot sy *Idioticon*. Daar hul plaaslik nie te vind was nie, dank ek my kennismaking daarmee aan die vriendelike bemiddeling van Dr. D. B. Bosman.

Afrikaanse uitdrukkinge, 2) geërfde uitdrukkinge met gewysigde betekenisse, 3) geërfde uitdrukkinge wat alleen nog gewestelik in Nederland bestaan, en 4) ontleende uitdrukkinge waarby hy egter veral aan Maleis dink, 'n indeling wat voor die hand lê en wat op veel uitgebreider grondslag deur Dr. Boshoff in *Volk en Taal van Suid-Afrika* uitgewerk is.

Vir sy tyd is die Mansvelt-versameling 'n werk van besonder verdienste, al sou op grond van die onjuisthede daarin vervat heelwat kan geskrywe word. So vind 'n mens hier byv. verskynsels wat as spesifiek Afrikaans aangegee word en waarvoor tog Nederlandse oorsprong of parallelle aangewys is of kan aangewys word. Maar in vergelyking met Changuion is hier vooruitgang te konstateer op grond van 1) groter omvang van uitdrukkinge (waaronder spreekwoord en -wyse), 2) sistematiese strewe om parallel-verskynsels in Nederlandse dialekte of 17de-eeuse taal aan te toon, en 3) aanvoerwerk by bepaling van gewestelike Afrikaans, al is hierin heel min bereik. Onder spreekwoordelike materiaal is verskeie gevalle geboek wat my onbekend is en wat op sporadiese verskyning mag berus. Onteenseglik is Mansvelt se boek 'n middel gewees om later ondersoekers tot ernstiger behandeling van velerlei probleme aan te spoor. Ja, alleen die feit dat hy baie vraagtekens gestel het, reeds opgeloste en nog onopgeloste vraagstukkie aangedui het, maak sy werk belangrik.

S. J. du Toit wat in *Ons Taal* (1908-1909) aan 'n Afrikaanse taalskat begin werk en van Pannevis en Mansvelt se lyste gebruik gemaak het, kon met sy intiemer kennis van Afrikaans alleen reeds gebreke in voorgangerwerk aantoon. Maar sy kennis van gewestelike en ouer Nederlands het hom nie in staat gestel om oorerwingskwessies bevredigend te behandel nie. Dit is nie duidelik waarom hy hom nie meer op spreekwoordmateriaal toegelê het nie, wat by die bespreking van sekere uitdrukkinge byna onvermydelik was. Tog het hy van 'n ruim aantal uitdrukkinge verklaringe probeer gee. En dit is te betreur dat sy versameling deur siekte en dood so vroeg moes afgebreek word.

In sy proefskrif *Die Wurzeln der Kapholländischen Volksüberlieferungen* (1910) het die te jong oorlede F. T. Schonken ook 'n aantal spreekwoorde en gesegdes binne die kring van sy ondersoek getrek, geïnteresseer soos hy natuurlikerwyse was in die vraag of hulle geërf of hier ontstaan is. Dit is jammer dat hy weens die groot omvang van sy stof by hierdie sy van ons volkslewe so vlugtig moes verbystap.

Vermelding verdien verder enige interessante opmerkinge oor ons spreekwoorde deur Prof. Francken in 'n artikel *Zuid-*

Afrikaanse spreekwoorde en gezegden verskyn in *Neerlandia*, Sept. 1913 en oorgeneem deur *Die Brandwag*, 1 Nov. 1913.

In 'n lang reeks artikels *Ons Geselstaal* verskyn in *Die Huisgenoot* van Jan. 1921 tot Julie 1922 het G. R. von Wielligh heelwat boustof vir ons woord- en klankgeografie byeengebring waarby ook gesegdes en spreekwoordelike uitdrukkinge in geringe omvang 'n plekkie gegun word. Hier word vir die eerste maal 'n bewuste poging gemaak om ons taalverskynsels geografies te behandel. Ongelukkig het die skrywer ten opsigte van gesegdes (dit alleen interesseer my hier) ongeordende informasie van korrespondente agtermekaar afgeskryf, sodat daar haas geen nut vir ons doel uit te trek is nie. Want daaruit blyk geensins hoe groot die gebied van 'n gesegde is nie, maar wel alleen dat dit op 'n seker plek ook voorkom, wat in geval van algemeen verspreide uitdrukkinge boonop waardeloos is.

Ook Dr. Boshoff wy in *Volk en Taal van Suid-Afrika* enige bladsye aan Afrikaanse spreekwoorde en gesegdes gerangskik volgens oorsprongsterrein, hoewel hy trouens ook aandui dat sodanige klassifisering nie in elke besonderheid seker is nie. Ook is sommige aldaar genoemde gesegdes nie met sekerheid as eiegoed te beskou nie, tenminste nie sonder nader kwalifikasie nie, nl. *die rieme neersit, boonskraapsel, die elm-boog lig, lepel in die dak steek, oor die onderdeur kyk, maljan onder die hoenders, nie by iemand kan kers vashou nie*.

Afgesien van verstrooide opmerkinge in tydskrifte en blaie is hiermee sowat alles vermeld wat oor ons spreekwoordmateriaal geskryf is, sonder dat die skrywers 'n eintlike versameling as sodanig op die oog had. Maar in die laaste jare het twee versamelwerke verskyn waarin 'n groot deel van ons spreekwoordeskat verteenwoordig is en waaroor hier 'n paar woorde moet gesê word.

In 1920 het verskyn *Afrikaanse idiome, spreekwoorde en segswyse* deur P. I. Hoogenhout en J. J. A. Schoeman, en in 1922 *Spreekwoordeboek*, deur A. de Villiers, M. Kritzinger en E. J. Pienaar. Albei versamelinge is met 'n praktiese doel geskrywe, wil dus alleen uitdrukkinge konstateer en van betekenisverklaring voorsien. Die werk van Hoogenhout en Schoeman is die eerste omvangryke samestelling van ons spreekwoordeskat, en is daarom reeds as verdienstelik aan te merk. Die skrywers het die lofwaardige poging gemaak om nie net die betekenis aan te gee nie, maar ook die gebruik van die uitdrukking toe te lig waar nodig. En dit is 'n onmisbare metode om te volg veral waar 'n praktiese hulpmiddel vir on-

derwyser en leerling aangebied word. Maar verder gaan dit nie, sodat ons heeltemal in die duister bly omtrent gebruiksomvang, om van ander gesigspunte te swyg. Tussen algemene, minder algemene en individuele gebruikswaarde word dus nie onderskei nie.

Die tweede vermelde versameling *Spreekwoordeboek* is veel omvangryker en bevat buitendien vir elke uitdrukking 'n vertaling in Engels. Daarmee is dan ook die suiwer praktiese oogmerk aangegee, want die vraag was nie of daar vir 'n bepaalde uitdrukking 'n parallel in Engels is, 'n uitdrukking met ooreenstemmende of soortgelyke inkleding nie, maar alleen hoe 'n mens dit idiomaties in Engels sou uitdruk.

Dadelik val die ongelukkige tittel op. Want as net spreekwoorde moes opgeneem word, sou netgiende van die materiaal onvermeld moet bly. Waar alle vorme van spreekwoordelike uitdrukking aan die orde is, moet die tittel ook daarmee rekening hou.

Opvallend is ook die gebrek aan onderskeiding tussen 'n spreekwyse of gesegde (in swart letter gedruk) en 'n opheldering van 'n spreekwoordelike woord in 'n willekeurige sin, byv. *hy het met die ysterperd gekom, sy vrind se mantel het op hom geval, die kaffer is veels te mak, die kaffer het met die aapstert gekry, hy het van die drank afgesien, hy gaan altyd agterbaks te werk, julle is aljimmers laat, die hele studieveld lê nog braak, jy dien dit te weet, aan daardie gewoonte sal ek paal en perk moet stel*, ens. As dit almal gesegdes moet voorstel, dan sou naas elkeen 'n dosyn of meer gelykwaardige gesegdes kan geplaas word waarin die betrokke woorde in juiste gebruik tot aanwending kom. Die regte weg sou hier gewees het om net die betrokke woord soos *ysterperd, braak*, ens. in swart te druk en 'n sin te gee vir opheldering, en in ander gevalle die algemene vorm van die spreekwyse aan te gee. Dit sou die Afrikaans-onkundige leser 'n juiste voorstelling gegee het. Hierdie beswaar waaraan die werk van Hoogenhout en Schoeman, hoewel eerder, ook nie ontkom nie, geld natuurlik nie grensgevalle nie wat tussen vaste spreekwyse en los opheldering-sinne sou te staan kom, soos *hy moet altyd 'n mens moveer* met 'n verwending van *moveer* wat dikwels in dié bepaalde vorm tot uiting kom.

Is hier dus gebrek aan noukeurigheid, so sou 'n oordeelkundige beperking van die stof die boek ten goede gekom het. Want waar moet ons eindig as uitdrukkinge soos *inag neem, afsien van, dien* (in *jy dien dit te weet*), ens. vermelding moet kry? En daarby uitdrukkinge wat geen verklaring nodig

het nie, en as geërfde alledaagshede van ons eintlike volkstaal nie eens tiepies is nie?

Oorywerigheid om al te radikaal met verafrikaansing te werk te gaan, 'n kwaad wat veelal vandag in ons skryftaal misgeboortes verwek, kan ook hier ongewenste spore nalaat. In ons spreekwoordeskat is nou eenmaal nog uitdrukkinge met vreemde taalkundige vorme, wat hul reg van bestaan opeis op grond van algemene gangbaarheid, veral ook by minder ontwikkelde. Gewelddadige wysiging hiervan, soos wel in die spraak van enkele mag opgemerk word, regverdig nog niemand om dit as die gangbare voor te stel nie. Om te skrywe *aap, wat het jy 'n mooie jonge!* is nog nie so erg nie, hoewel *aap, wat ben-je 'n mooie jonge!* ('n wysiging ook in dial. Nederlands bekend) in Afrikaans as kultuuruitdrukking seker heel gewoon is. Maar wanneer ons in plaas van 'n *deurgestoke kaart* moet lees 'n *deurgesteekte kaart*, dan werk dit skokkend, nie net oor die so duidelike verskil in betekenis saamhangend met swak teenoor sterk vorme van die voltooidde deelwoord in byvoeglike gebruik nie, maar veral omdat 'n *deurgestoke* naas *doorgestoke kaart* as kultuuruitdrukking in die mond van die ontwikkelde persoon waar dit in die eerste plaas tuishoort, so en nie anders klink nie. *Wie se brood mens eet, die se woord mens spreek* kan wel gehoor word, maar veel meer tog die amper suiwer Nederlandse *wiens brood men eet, diens woord men spreek*. In plaas van *honde wat blaf, byt nie staan blawwende honde byt nie*, 'n ekwiwalent van Ndl. *blaffende honden bijten niet*, terwyl oor die *perdjie getel* sonder skade kon weggelaat geword het. In die teenoorgestelde rigting is weer gesondig met 'n *gegewe perd moet jy nie in die bek kyk nie* vir goeie Afr. 'n *present-perd moet jy nie in die bek kyk nie*.

'N ander beswaar is die ongekwalifiseerde opname van kultuuruitdrukkinge wat alleen in die mond van Nederlandskundige persone gehoor word of onder invloed van sodanige, en wat derhalwe ook hier en daar in ons skryftaal hul kop opsteek. In soverre as sulke uitdrukkinge wel deur enkele gebruik word, kan hul in sekere sin beskou word as elemente van die Afr. woordeskat, maar hul kan nie gelykwaardige posiesie inneem naas ingewortelde eiegoed nie. Dit is dan ook hierdie nader bepaling van die gebruikswaarde van uitdrukkinge wat tot nog toe by alle studie van ons spreekwoorde ontbreek. Onder sulke uitdrukkinge val byv.: *nie 'n vin verroer nie, iemand 'n riem onder die hart steek, die palm wegdra, die laaste loodjies weeg die swaarste, aan die grote klok hang, met die kluitjie in, die riet stuur, dit hou nie steek nie, oor een boeg werk, oor 'n ander boeg gooi, sterk bene kan alleen die*

weelde dra, die kluts kwytraak, die bordjie is verhang, peil trek op iemand, ens.

Sommige uitdrukkinge wat gewoonlik negatief voorkom, staan hier net in positiewe vorm: *jy kan hom uit die as skop; bokkom braai* (gewoonlik: *hy kan nie eens bokkom braai nie*); *as jy self agter die deur staan, dan soek jy 'n ander ook daar.*

Eindelik het 'n mens van 'n goeie aantal uitdrukkinge die gevoel dat hul indiuidueel of suiwer plaaslik moet wees, en ingery tussen die gangbare uitdrukkinge kom hul so in 'n skewe verhouding te staan.

By al die onmiskenbare verdienstelikheid van die werk word die kundige leser tog getref, selfs by vlugtige deurblaai, deur hierdie tekortkominge. En dit is gesigspunte waarmee enige versameling met praktiese oogmerke geskryf behoort rekening te hou.

Met al hierdie voorbereidende arbeid bly die groot vraagstukke in verband met ons spreekwoordeskat feitlik onaange- roerd, soos byv. herkoms, oorsprongsterrein, gebruiksfeer, gebiedsomvang, invloed van die kultuur op gebiedsuitbreiding, betekenisontwikkeling, ens.

By die behandeling van Afrikaanse taalverskynsels is dit 'n gesonde en noodsaaklike uitgangspunt om by elke bepaalde geval te probeer vasstel of dit geërf is of nie—'n ondersoek dus na die wortels in die stamgebiede. Aan die meeste Afrikaanse nuutskeppinge op gebied van spreekwoord en -wyse kan 'n mens dadelik sonder ondersoek voel dat hul hier ontstaan is, maar daar bly nog altyd 'n ruim aantal twyfelagtige gevalle oor. En hier voel 'n mens juis die gebrek aan voldoende Nederlandse bronnemateriaal. Vir eers bly ons by al die literatuur heel skrap ingelig oor die volkstaal van die 17de eeu. En trots die groot vordering in moderne dialekkunde verkeer ons nog maar altyd taamlik in die duister oor gewestelike spreekwoordmateriaal. Vir Noord-Nederland vorm veral klank- en vormleer en woordelyste die eintlike inhoud van dialek-monografieë. Wie soek na gewestelike Nederlandse parallele vir Afrikaanse uitdrukkinge moet met die krummels tevrede wees wat af en toe in woordelyste, idiotika en tydskrifte gestrooi word. In hierdie opsig gee die Suid-Nederlandse dialekwoordeboeke veel meer bevrediging, en dankbaar kon ek ook gebruik maak van die sistematieser versamelde spreekwoordeskat van hele gebiede van Dietssprekende België. Maar nou is dit juis 'n deeglike versameling uit sekere gebiede in Noord-Nederland waaraan die Afrikaanse spreekwoordondersoeker behoefte het. Betreklik volledige optekening van spreekwoord en -wyse in

die stamland waarby egter vir die bewuste doel die as algemeen gangbaar erkende uitdrukkinge, mits nie afwykend in betekenis nie, agterweë kon bly, sou eers die Afrikaanse ondersoeker in staat stel om met taamlike sekerheid op baie vrae te antwoord, al sou daarmee selfs vir hierdie onderdeeljie van die taalwetenskap vraagtekens onmisbaar wees. En hoe meer by sodanige optekening sistematies werk gemaak word van 'n duidelike *betekenisomskrywing* en *verduideliking van gebruik*, hoe meer sal ons hier gebaat word. Is 'n Afrikaanse uitdrukking tot in die stamland opgespoor, dan het verder kwessies omtrent sy ontstaan en ontwikkeling eintlik saak van die Neerlandikus geword.

Selfs by so jong ontwikkeling bly daar op Afrikaanse bodem nog genoeg moeilikhede oor om op te los. Waar ons geen skriftelike tradisie het voor laat in die 19de eeu nie, wat in ander tale so dikwels die sleutel vir 'n verklaring aanwys, is dit haas onmoontlik om met sekerheid die *oorsprongsterrein* van menige spreekwyse te bepaal. Met oorsprongsterrein word bedoel die besonder lewensomstandighede (omgewing, werksaamhede, toestand, geestelike bodem soos bygeloof) waarop die voorstelling berus wat in die spreekwyse vervat is. En die bepaling hiervan is 'n noodsaaklike stap vir 'n bevredigende verklaring van 'n spreekwyse, met uitsluiting natuurlik van analogieverskynsels. Daarom is 'n so algemeen bekende uitdrukking soos *iemand se hand in die as slaan* moeilik verklaarbaar na sy oorsprong, aangesien die reële beeld nie met sekerheid in sy oorspronklike samehang ontleed kan word nie, wat aanleiding kan gee tot 'n moontlike verklaring deur fantasie-werking soos dit in 'n bepaalde tiepe van spreekwyse tot uiting kom (kyk bls. 33). Daarom bly *oes*¹⁾ (minderwaardig, sleg, agterlik) so duister, of 'n plaaslike uitdrukking soos *uit die wans uit* (eksentries),²⁾ met sy sinoniem *uit die os uit*, moontlik analogies gevorm. Ook is die vasstelling van die oorsprongsterrein gewens vir 'n sielkundige waardering.

Van belang is dit verder om die gebruiksfeer te bepaal, d.i. die besonder gedagte- of sosiale kring waarin 'n uitdrukking saam met ander tuishoort. So 'n gedagtekring bevat byv. uitdrukkinge vir *vry* of *verliefdheid* of *dronkenskap*, ens. Dit is 'n spesialisering van gebruik van uitdrukkinge wat dikwels elders hul oorsprong het. Die seemansuitdrukking *anker gooi* is in Afr. as figuurlike spreekwyse tot die gebruiksfeer *vry*, *verlief*, beperk geraak, en uit die skiet- en jagbedryf het die

¹⁾ Sou 'n mens hier kan dink aan Ndd. *öös*, *öse*, *Auswurt*; Alles was in seiner Art schlecht ist (Berghaus i.v.)?

²⁾ Kyk egter bls. 283.

skoot hoog deur hê met sy figuurlike betekenis gaan kristalliseer in die kring van uitdrukkinge vir dronkenskap. Ander kringe is byv. slaan, steel, godsdienstige lewe, politieke lewe, ens.

Maar ook sosiale faktore (stand, kultuur) skep 'n gebruiksomlyning vir uitdrukkinge, wat egter in baie gevalle saamval met oorsprongsterrein, maar nie noodsaaklik nie. So is die rykdom van uitdrukkinge vir *slaan* beste aan bloei in kleurlingkringe, waarby nog kan gevoeg word o.a. *dooiperd* (eten dansparty: Pêrel, Willowmore), *sy pakaters maak* (= flikkers maak), *jy sal nie hier nie* (dit sal jou nie geluk nie), *voetoog* (konstabel), *donkerbek* (geweer), *hy het allerhande geite* (grille), wel afgelei van die agtervoegsel—*geid* soos in *malgeid*, *luiged*, *sleggeid*, ens. Ander weer soos *hoi polloi* hoort tuis in studente- en kultuurkringe. By laasgenoemde sluit aan *dop* of *sak* (in 'n eksamen), *'n blom maak* (van enige voortreflike daad: Bloemfontein, Edenburg), *gabbat* (vry), terwyl uitdrukkinge in verband met ontgroeningsgebruike aan ons hoër-onderwysinrigtinge vermenigvuldig en 'n bepaalde studente-atmosfeer as lewenskondiesie nodig het. By skoolkinders hoort tuis: *lyk soos 'n treurspel in sewe bedrywe* (treurig: Boshof); terwyl vir *sla kry* in Edenburg bekend is *afgestof word*, *pasella kry*, *'n buiging maak*.

Ook is tussen ou en jong mense 'n duidelike lyn te trek ten opsigte van spreekwoord en -wyse, ens. Hier kom eerste in aanmerking die groter omvang van Bybelse uitdrukkinge by ou mense, wat by die jeug verminder. Ten tweede geld dit van uitdrukkinge wat aan verdwyn is. In die Vrystaat byv. is by ou mense nog heel gebruiklik *kanonskoot sonder koeël* (lawaaï maak, kla sonder grond: Boshof, Brandfort), *'n v. d. Walt-skoot skiet*, *sy doppie het afgeklap* (dreig sonder om iets te doen), ens. By die jong mense weer is in swang uitdrukkinge soos: *gaan ystervark slaan* (vry), *kaas eet* (meer Bollandse, ook bekend Vrystaat), *gaan bou*, *kas verskuiwe*, *in iemand se slaai krap*, *die bak aangee* (almal uitdrukkinge vir vry en meestal lokaal).

Gedurige oorgange uit een sfeer na 'n ander kan hierby opgemerk word, byv. *blad steek*, *hy hou hom latjiebeen* wat uit 'n plat spraakgebruik, heel waarskynlik uit kleurlingsfeer, hul pad vind tot 'n ontwikkelde maatskaplike groep met 'n bepaalde gevoelsnuanse. Détailstudie van bepaalde gevalle sou in ons teenswoordige taalstadium seker lig werp op vraagstukke van algemene belang.

Spreekwoorde en -wyse behoort tot die beweeglikste bestanddele in die taallewe d.i. hulle is vatbaarste vir gebieds-

uitbreiding. Klank- en sintaktiese verskynsels kleef veel vaster aan die streek waar hul oorspronklik ontstaan het. Maar selfs die so gemaklike oorplanting van woorde na ander streke word oortref deur die spreekwoord—'n proses wat deur 'n menigte kultuurfaktore bepaal word. Tog staan teenoor die haastige verspreiding van 'n voorspoedige spreekwoord of -wyse weer baie gevalle van streekvaste uitdrukkinge. Versprei hy maklik, hy verdwyn ook maklik, egte trekvoël wat hy is. Maar as onderdeel van die woordgeografie is die gebiedsbepaling van die spreekwoord—in ons geval die suiwer Afrikaanse in die eerste plaas—taak van die taalvorser. Vir die gebiedsbepaling is onontbeerlik die sistematiese medewerking van 'n ruim aantal ondersteuners wat hul aantekeninge ter beskikking van 'n deskundige wil stel. Op grond van so ingewonne materiaal kan eers, ook maar in breë omtrekke, die omvang van elke bepaalde uitdrukking vasgestel word. Daarby sou dit deurgaans nodig wees om daarop te let of die aanwesigheid van 'n uitdrukking êrens nie maar 'n tydelike of sporadiese verskynning is nie, wat daar gebring is van elders as gevolg van verhuising of kultuurinvloed en wat na 'n tyd maklik kan verdwyn, m.a.w. ag sal moet gegee word op die graad van gebruiklikheid en die gebruikers, byv. of die uitdrukking meer by ou mense as by jong mense voorkom.

In hierdie werk is wel aandag geskenk ook aan sodanige ondersoek, maar alleen met heel beperkte middele. In 'n moontlike tweede druk hoop ek om op vaster grondslag te kan bou.

Somtyds bly 'n spreekwyse beperk tot 'n famielie, of 'n klein groepie mense wat in 'n bepaalde buurt woon, of hoogstens tot 'n seker streek. In afgeleë gebiede soos Namakwaland, Griekwaland, noordelike Transvaal, ens., sal uitdrukkinge wel vir 'n lang tyd tot die streek van ontstaan beperk bly. Teenoor uitdrukkinge wat oor die hele taalgebied gangbaar is, soos *agteros kom ook in die kraal, noustrop-trek*, ens. staan ander wat oor groot uitgestrekthede bekend is, maar nog lang nie oor die hele gebied nie. Daar is op te merk dat die Boland met sy wyn-, vrugte- en graanbou en met sy eie geskiedenis 'n kern van uitdrukkinge het, wat wesenlik verskil van dié van die binneland wat weer uitgebreide voorraad in verband met jag en veeboerdery oplewer. Bolands is byv. *in die bak spit, in die bak raak, moesoep spit, ja*, ens., *by iemand pampierlang, met snaar en stramboel, hardepad kry, hy kan nie bokkom braai nie, lank* byv. geld lank, ens. Vir die binneland (meer bepaald Vrystaat, Transvaal en noordelike Kaapprovinsie) geld byv. *iemand opdreun tot by oom Daantjie*

in die kalwerhok, tromp-op loop, baken steek (van 'n perd afval), hy het naby die strooihuis omgedraai, sy jas is die wiel, vleis braai voor jy die bok skiet, die koeie loop in die swart brand) koffie drink sonder melk¹), jy moet die koffie drink soos die kan hom skink, ens.

Voorbeelde van enger lokale gangbaarheid is: *gepikkeen* (nie reg wys nie, gekontamineer uit *gepik* en 'n speling op *pikkewyn*: gehoor Daljosaphat en Tulbagh, en onlangs oorgeplant deur 'n onderwyser na Boshof, O.V.S., waar dit by die jeug in swang is); *gogga tik* (dans: Ladybrand), *boeremakietie* (vir bruilof, uit Sesoetoe: Fouriesburg), *oom Willem v. Heerden is ook onder ons* (sterk man: Cradock), *ek was amper Kapaailand toe of ek het amper oor die rooi bult gery* (was amper dood: Edenburg), *hy kry nog sy Donderdag* (sal sy dreuning teëkom: Winburg), *hy het sy wit vere gewys* (weggehardloop; beeld afkomstig van die mannetjie-volstruis: Philippolis), *sy rieme is dertien* (geldsake agteruit: Boshof), *môre na die koffiekanaal* (gewoonlik gesê teen 'n nuuskierige kind: Paul Roux), *ek sal hom aanhaal soos Blom vanmelewe die hond aangehaal het* (by draadtrek gewoon, na aanleiding van 'n sekere Blom wat sy hond wreed opgehang het: Kestell), *tussen die bye maar nog nie by die koek nie* (byna geluk: Paul Roux), *hy is goed om 'n ryk man se dood te gaan haal* (van 'n langsaam persoon: Kestell—om die dood te gaan haal: Bethlehem), *my pype is toe* (geld is op: Vredefort), ens.

Of spreekwoorde ens. tot 'n enger gebied sal beperk bly en of hul sal voortgeplant word na ander streke, hang af van verskeie faktore wat ek hier kortlik wil uiteensit. Afgesien van inherente eienskappe van vorm en inhoud, is dit veral kulturele en ekonomiese faktore soos opvoeding, onderwys, pers, literatuur, verhuising, verkeer ens. wat gunstig is vir gebieds-uitbreiding. Miskien moet in ons land opvoeding en onderwys besonder hoog gestel word as oorplantingsmiddele. Op die terrein van uniwersiteit en sentraliserende skole kom 'n mag van streekuitdrukkinge ongemerk in die breë stroom om meegevoer te word tot 'n ruimer lewensbestaan. Voor die Anglo-Boeroorlog was dit die Boland met sy opkomende onderwysinrigtinge soos in Pêrel, Stellenbosch, Wellington, ens. wat, gevoed uit alle dele van die land, die kondiesies geskep het vir gelykmakende werking in die algemene taallewe, en daarom ook in die eerste plaas in verband met die spreekwoordskat. Dat menige Onderveldse uitdrukking in die Boland langs dié weg gaan posvat het, is ontwyfelbaar; vergelyk byv. *uitoorlê*. Daarenteë is seker heelwat dronkenskap-terminologie

¹) Ook Bolands sonder swart.

op dié manier na die binneland gedra.¹⁾ Op die oomblik is hierdie toestand aanmerklik gewysig deurdat elke Provinsie binne sy eie grense sentraliseer, hoewel selfs nou nog oorgeenoege geleentheid vir uitwisseling en uitbreiding bestaan. Van hier uit gaan die gevormde jeug na alle dele en buurtes om die lewenstaak te aanvaar. En die spraak van die geleerde persoon laat hom gelde. Hoeveel gunstiger sodanige faktore is in ons land, blyk dadelik by vergelyking met Europese lande waar die spraakinvoer van geleerde mense by miljoenebevolking van heel geringe betekenis moet wees. 'N onderwyser wat hom in ons land in 'n afgeleë streek laat gelde, kan heelwat nuwe bloed in die taal van sy omgewing indra, wat des te makliker is weens die groot eenvormigheid van ons taal. Die skool sal in die toekoms 'n groot faktor wees vir verspreiding van uitdrukkinge, nie net daardeur dat spreekwoorde en uitdrukkinge as stof vir taalonderwys gaan diens doen nie—iets wat alleen kon gebeur nadat Afrikaans as taal in ons skole ingevoer was—maar indirek deur die leesstof, die ruimer gebruikmaking van Afrikaanse letterkundige werke. 'N veelgeleese boek sal in hierdie opsig 'n vrugbare uitwerking hê. Watter diep spore het die Bybel dan nie op ons taal nagelaat nie! Die betekenis van die koerant mag hierby ook nie vergeet word nie. Is die skool bemiddelaar vir die jeug, die koerant met sy korrespondensie veral is 'n groeiende krag tot algemeenmaking van uitdrukkinge by die volwassene. Van af 1917 is daar 'n duidelike versnelling van tempo in ons Afrikaanse boekproduksie. Met ons opkomende boekhandel word leesstof deur die hele land versprei, en spreekwoordelike wendinge kan daar inslaan waar hul vroeër nie tuis was nie. 'N voorbeeld hiervan is Celliers se *ek hou van 'n man wat sy man kan staan* wat in hierdie vorm tenminste deur lektuurverspreiding algemeen geword het (die laaste deel *sy man (kan) staan* was natuurlik in die taal gebruiklik). 'N ander voorbeeld is Ou-President Reitz se *plesier is nes 'n jong komkommer, as jy hom pluk, verlep hy sommer* wat deur lektuur en voordrag (debatsvereniging) algemeen bekend geword het. En daarom is dit vooruit te sien dat met die groei en verspreiding van ons letterkunde die grootpad sal gebaan word vir die algemeenwording van uitdrukkinge wat of lokaal of individueel sou gebly het.

¹⁾ Om op 'n bepaalde geval van spraakbeïnvloeding te wys, mag ek aanstip dat ek in my jeug byna uitsluitend met skoolmaters uit alle dele van S.A. intiem omgegaan het in Daljosaphat, met die gevolg dat ander uit die omgewing my spraak as Ondervelds bestempel het.

Maar daar is nog ander oorplantingsmiddele van groot belang soos *verkeer* en *verhuising*. 'N groeiende spoorwegnetwerk vergemaklik die verkeer, skep marke en bring beweging in 'n anders dooierige streek, nee meer, vorm bevolkingsentra waaraan bevolking-verskuiwing moet voorafgaan. Verhuising, individueel of groepsgegewys, gaan gedurig aan. Soms is dit rein treklus, of ekonomiese vooruitsigte, dan weer die nood wat dikteer.

Met die intrekkende beweging na die binneland het natuurlik die destyds bestaande taalskat meegegaan. En die Grote Trek later was uitnemend geskik vir deureenmenging en uitwisseling van taalskat en uitdrukkinge. Saamlewe in een kamp of tenminste in enger omgewing van mense uit uiteenliggende streke was die beste middel vir verspreiding en bestendinging van sulke uitdrukkinge wat by later uiteengaan dan in verskillende rigtinge kon meegedra word. Na die Grote Trek is daar onafgebroke verhuising van die Boland en Kaapprovinsie na die Noorde gewees, nie net na die goudsentra nie, maar verhuising na 'n nuwe landelike woongebied. Groepsgegewyse verhuising soos van Wellington na Montagu 'n sestig jaar gelede gee geboorte aan nuwe gemeenskapsentra met al sy spraakeienaardighede wat as suurdesem kan verder werk. Hierdie soort verhuising is vandag nog net so populêr soos vroeër, en sal wel nie maklik uitsterwe nie. Daar trek byv. jaarliks talle famielies uit die Vrystaat na noordelike Transvaal of Rhodesië.

Daarby kom verhuising van groter omvang. Daar is byv. uitsakking van bevolking van seker distrikte na ander gebiede met beter landbou- en veeteeltkondiesies. Dit is dan vir 'n groot deel ten minste die gevolg van droogte.¹⁾

Uiteindelik is daar die toevloed op groot skaal van die platteland na die stede en ander saamkomterreine soos die diamantdelwerye — verskuiwinge wat in die laaste twintig jaar sterk toegeneem het.

Ook het ons volksgeskiedenis vrugbare omstandighede van enger verkeer geskep, so die Boeroorlog. Nie alleen die kommandolewe nie, maar saamlewe in groot getalle van individue uit die verskillende streke in die konsentrasiekampe en van bannelinge op eilande en elders het seker sy deel bygedra tot die verspreiding van uitdrukkinge.

¹⁾ Aansienlike vermindering van blanke bevolking in die middellandse distrikte van die Kaapprovinsie is sedert 1904 gekonstateer. Leersame informasie bevat in hierdie verband die *Finale Rapport van die Droogte-Ondersoek-Kommissie* (1923). Kyk aldaar blss. 34—36 en die grafiese voorstelling fig. 1.

Al hierdie beweginge van indiwidue, famielies, groepe, al hierdie vermenging van bevolkingselemente met gevolglike intieme verkeer, is van onbepaalbare betekenis vir die Afrikaanse taal, maar veral vir verspreiding van woordeskat en spreekwoordelike wendinge van die grootste gewig. So groot skommeling by so dun bevolking is instaat om 'n moontlike lyn- of sirkelvastheid van vroeër uit te wis en die gebiedsvraagstuk ingewikkelder te maak.

Die teenoorgestelde is op te merk in die Namakwaland-gebied waar haas geen indringing van elders plaasvind nie en waar die taal 'n duidelike kenmerk dra as gevolg van isolasie en invloede wat daar vroeër gewerk het of nog werk.

Met hierdie verskuiwingsmomente en kultuurfaktore voor oë sal die taalvorser heel versigtig moet wees. Hy sal toevallige verskyning van stabiele verskynsels moet skeie, sy materiaal van verskillende gesigspunte uit sorgvuldig moet sif alvorens tot gesonde gevolgtrekking te kom. En dit is 'n arbeid wat alleen deur deugdelike organisasie en betroubare kragte kan aanvaar word.

Kwessies van betekenisontwikkeling en variasies sal eers reg in samehang met die vraagstuk van gebiedsomvang kan behandel word.